

*Осмонов Ө.Ж.***XVIII КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-КЫТАЙ
ЖАНА КЫРГЫЗ-КАЗАК МАМИЛЕЛЕРИ***Осмонов О.Ж.***КЫРГЫЗСКО-КИТАЙСКИЕ И КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИЕ
ОТНОШЕНИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА***O.J. Osmonov***KYRGYZ-CHINESE AND KYRGYZ-KAZAKH RELATIONS
IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY**

УДК: 94(575.2+574+510)

Бул макалада XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын кытай жана казактар менен мамилелери чагылдырылган. Тарыхта кытайлардын 1757-1758-жж. Жунгар хандыгын талкалап, Чыгыш Түркстанды басып алганы белгилүү. Макалада кыргыздар XVIII к. ортосунан баштап кубаттуу күчкө айланып, Чыгыш Түркстандын элдеринин кытайдын баскынчы саясатына каршы күрөшүн колдогону баяндалат. Цин империясынын башкаруучулары Чыгыш Түркстандан кийин Орто Азияны басып алуу максатын көздөгөн. Макалада кыргыздардын кытай баскынчыларынын кысымы менен чабуулуна татыктуу жооп бергени белгиленет. Макаланын экинчи бөлүгүндө Жунгар хандыгы талкалангандан кийин, мурда, ойрот-калмактардын чабуулуна каршы бирге күрөшкөн кыргыздар менен казактардын ынтымагынын бузулушу, буга кыргыз жана казак төбөлдөрүнүн калмактардан бошогон жайыттарга ээ болуу үчүн аракеттери себеп болгону айтылат. Эсенгул баатыр, Эр-Садыр, Жайыл баатыр жана башкалар жетектеген кыргыздардын баатырдык күрөштөрү баяндалат.

Негизги сөздөр: Цин өкмөтү, манифест, Чыгыш Түркстан, жунгарлар, кытайлар, казактар, экспансия, феодалдар, султан, держава.

В этой статье отражаются отношения кыргызов с китайцами и казахами во второй половине XVIII века. В истории известно, что в 1757-1758 гг. Китай разгромил Джунгарское ханство, захватил Восточный Туркестан. В 50-х гг. XVIII в. кыргызы представляли собой значительную силу и оказывали существенную поддержку народам Восточного Туркестана в борьбе против китайской экспансии. Правители Цинской империи, вслед за Восточным Туркестаном, избрали новым объектом своей завоевательной политики Среднюю Азию. В статье отмечается, как кыргызы достойно отвечали на насилие и жестокость китайских завоевателей. Во второй части статьи освещается, как после падения Джунгарского ханства, согласие между кыргызами и казахами, плечом к плечу противостоявшими ойрот-калмакским набегом было поколеблено. Причиной этого стали споры между кыргызскими и казахскими феодалами за право владения пастбищами и стойбищами,

освобожденные от калмаков. Отражена героическая борьба кыргызов под руководством Эсенгул баатыра, Эр-Садыра, Джаил баатыра и др.

Ключевые слова: Правительство Цин, манифест, Восточный Туркестан, джунгары, китайцы, казахи, экспансия, феодалы, султан, держава.

This article presents the relationship between the Kyrgyz and the Chinese and the Kazakhs in the second half of the 18th century. Records show that between 1757 and 1758 China defeated the Jungar Qaghanate and captured the eastern Turk Qaghanate. During the XVIII century, in particular in the 50s, the Kyrgyz were a decisive force and provided significant support to the people of eastern Turkistan in the fight against Chinese expansion. The rulers of the Qing Empire, following eastern Turkistan, chose Central Asia as their new object for conquest. The article notes how the Kyrgyz adequately responded to the violence and cruelty of the Chinese conquerors. The second part of the article highlights how after the fall of the, the agreement between the Kyrgyz and Kazakhs, who stood shoulder to shoulder against the Oirat-Kalmyk raid, was shaken. This was caused by disputes between Kyrgyz and Kazakh feudal lords over the right to own pastures and camps that were freed from the Kalmyks. The heroic struggle of the Kyrgyz people under the leadership of Esengul Baatyr, Er - Sadyr, Jail Baatyr and others is then presented.

Key words: Qin government, manifest, the eastern Turkistan, the Jungars, the Chinese, the Kazakhs, expansion, feudal lords, sultan, power.

Кыргыз-кытай мамилелери. Жунгар хандыгын талкалоодо негизги ролм ойногон Кытайдын Цин империясы эми мурда калмактар ээлеп турган жерлерге өзүнүн үстөмдүгүн орнотуу үчүн аракет баштаган. Кытайлар адегенде өзүнө чектеш жайгашкан Чыгыш Түркстанда бийлигин орнотууга киришет. Кытайлыктардын бул аракетинде эзелтеден эле Чыгыш Түркстанды мекендеп келген уйгурлар, казактар, кыргыздар каршы турган. 1758-ж. Цин өкмөтү Чыгыш Түркстандыктарга каршы согуш аракеттерин баштайт. Чыгыш Түркстандын калкынын көбүн түзгөн

уйгурларды багындыруу үчүн кытайлыктар уйгурларды кыргыздардын колдоосунан ажыратуу саясатын жүргүзгөн. Бул үчүн кытайлар кыргыздар менен дипломатиялык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө аракеттенген. Кыргыздарды өзүнө тартуу максатында Цин императору 1758-ж. февралда кыргыз башкаруучуларына атайын манифест даярдаткан. Манифест улуу державалык маанайда жазылып, анда Жунгар хандыгын талкалоодогу Цин империясынын ролу өтө эле ашыкча даңазалаган. Кайрылууда Цин императору кыргыз бийлерин кытай бийлигине моюн сунууга чакырат. Манифесте: *«Эгерде бизге баш ийсеңер силерге мурдагыдай эле каада-салтынар менен жашаганга, улуттук кийимдеріңерди кийип жүрүүгө уруксат берем. Бизге баш ийбесеңер өз эркиңер. Бирок силерге баш ийген урууларды тизгиндеп, өз ордуна бат эле коюп коёбуз»* - деп жазылган [1, 38-39-бб.].

Бул манифесттин көчүрмөлөрүн алган кытайдын төрт офицери жер-жерлердеги кыргыз башкаруучуларынын уруксаты менен императордун кайрылуусун таратуу үчүн Кыргызстанды кыдырып манифести жарыялаган. Алар бир эле учурда чалгындоо иштери да жүргүзгөнү белгилүү. Цин өкмөтүнүн «элчилери» кытай-кыргыз мамилелериндеги маселелерди талкуулап чечүү үчүн кыргыз элчилеринин Пекин шаарына барышы зарыл экендигин билдиришкен. 1758-ж. Кытай генералы Чжао Хой калмактардын калдыгын талкалоо үчүн келдим деген шылтоо менен Санташ аркылуу Ысык-Көлгө кирип келип, бугу уруусунан чыккан Черикчи баатыр жетектеген кыргыздардан сокку жеп дымагы өчөт. Ал кыргыздар менен сүйлөшүүгө аргасыз болуп, кыргыз бийлерин кытайга элчи жиберүүгө чакырат.

Цин өкмөтү кыргыздарды өзүнө тартуу аркылуу Кыргызстандын Чыгыш Түркстан менен Чектеш жерлерине Кытай аскерлерин жайгаштырып, кыргыз жоокерлерин кошуп алып Чыгыш Түркстандыктарга эки тараптан чабуул коюп, кысымга алуу максатын көздөгөн. Цин өкмөтү Кыргызстандын Түндүгүндө жана Түштүгүндө жашаган кыргыз урууларынын Пекинге барган элчилерине ар кандай даражадагы чиндерди ыйгарып, белектерди тапшырып турган.

Кытай өкмөтү кыргыздарды Чыгыш Түркстандагы, көтөрүлүшчүлөрдү басууга тартуу үчүн чоң сыйлыктарды берүү жөнүндөгү убадаларына кыргыздар кайдигер мамиле жасаган. Ошентип, Цин империясынын кыргыздарды тынчтык жолу менен багындырып, аларды 1758-1759-жж. Чыгыш Түркстандыктардын көз карансыздык үчүн көтөрүлүшүн басууга колдонуу аракети ишке ашкан эмес.

1759-ж. башында манжу-кытай армиясы чабуул-

га өтүп Чыгыш Түркстандыктардын көтөрүлүшүн басууга киришет. Чыгыш Түркстандагы кыргыздар колдоруна курал алып, уйгурлар менен бирдикте өздөрү жашаган Ата Мекенин коргогон. Бирок күчтөр тең болбогондуктан көтөрүлүшчүлөр жеңилип, 1759-ж. күзүндө Чыгыш Түркстан Цин империясына бириктирилген. Ушундан кийин Чыгыш Түркстандын элинин Цин империясына каршы улуттук боштондук күрөшү башталып, ал 100 жылдан ашык убакытка созулган. Бул үрөштүн башында өздөрүн Мухаммед пайгамбардын урпактары катары эсептеген кожолор турган. Кытайдын курамында жашоону каалабаган миңдеген уйгурлар, кыргыздар Орто-Азияга, анын ичинен Кыргызстанга жер которот. 1760-ж. миңден ашуун кыргыз Ат-Башыга көчүп келип жайгашкан.

Кыргызстандын түндүгүн басып алуу аракети эч натыйжа бербеген соң Фергананы басып алуу үчүн кытайдын 9 миң адамдан турган армиясы 1759-ж. чабуулга өтөт. Ферганада жашаган кыргыздар өзбектер менен бирдикте Цин аскерлерине кыйраткыч сокку урат. Кытайдын 7 миң аскери кырылып, аман калгандары качып кутулат. Бул салгылашка Анжиан-аксылык, алайлык кыргыздар жигердүү катышкан.

Ошентип, XVIII к. экинчи жарымында Цин империясынын кыргыздарды дипломатиялык жол жана күч менен өзүнө баш ийдирүү аракети ишке ашкан эмес. Кытайлыктардын кыргыз жерин куралдуу күч менен басып алуу аракети кылымдар боюу согуш өнөрүнө машыккан эр жүрөк кыргыздар кыйраткыч сокку урган. Натыйжада Цин империясынын кыргыздарды каратуу аракети эч натыйжа берген эмес [2, 182-б.].

Чыгыш Түркстандагы жана тяньшандык кыргыздар Чыгыш Түркстандын элинин кожолор башында турган 100 жылдан ашык убакыт бою жүргүзгөн боштондук күрөшүн мезгил-мезгили менен колдоп турган. Цин империясы Чыгыш Түркстанды XIX к. 60-жылдары гана өзүнө биротоло караткан.

Кыргыз-казак мамилелеринин курчушу. 150 жылга жакын калмактарга каршы согушкан кыргыз, казактар үчүн жортуулга чыгуу чабышуу күндөлүк жашоонун бир бөлүгүнө айланып калган. Жунгарлар менен согушта кыргыздар көп жабыр тартып калкынын саны азайып, ата-конуштарынын көбү ээн калган. Ушуга байланыштуу мурда кыргыздар ээлик кылган жерлерди казактар өз алдынча ээлей баштаган. Ал аз келгенип казак төбөлдөрү өз ата журтуна отурукташкан кыргыздарга тынчтык бербей кол сала баштайт.

Казактын белгилүү окумуштуусу Ч.Валиханов: «Калмактардан бошоткон Ата конуштарына келип жайгашып жай турмушка өтө баштаган кыргыздарга 1750-ж. эрте жазда казактын найман уругунан чыккан

Кокжал Барак 5 миң жоокери менен Таластык, Чүйлүк кыргыздарга кол салып, кыргыздардын Кочкор-Ата мазарындагы (Чүйдүн этеги азыркы Казахстандагы «Кочкор-Ата» мазары) мүрзөлөрдү кордогон. Ыза болгон кыргыздар Барактын кошунуна түнкүсүн кол салып талкалаган. Кошунун таштай качкан Жеңилбес Баракты кыргыздар Илеге чейин кубалаган. Ч.Валиханов: «Бул жеңишти кыргыздар Кочкор-Ата мазарынын касиети менен түшүндүрөт» – деп жазган. Санжырада бүт жоокерлеринен ажыраган жеңилбес Барак арданганынан уу ичип өлгөнү айтылат [3, 93-б.].

Кыргыз тарыхчысы Белек Солтоноевдин жазганы боюнча кыргыздар Көкжал Баракты женгенден кийин өтө эле көкүрөк керип, эрдесип калган. Кыргыздын эр көкүрөк жигиттери топ-топ болуп казактардын жылкыларына тийип, айылдарына бүлүк салышат. 1764-ж. Иле өрөөнүндөгү калмактан бошогон жерлерге казактын Улуу жүз жана Орто жүз уруулары келип жайгаша баштайт. Бул жерлер мурда кыргыздарга тиешелүү болгондуктан кыргыздар казактарды үч жолу катуу чабат. Ошол чоң чабыштардын биринде 1764-ж. казактардын келечектеги ханы Абылай 17 султан менен кошо колго түшүп үч ай кыргыздарда туткунда болгон. Кыргыз башкаруучулары Абылай султандын кыргыздарга кол салбоо жөнүндөгү касам ичкен убадасын алган соң аны жана башка султандарды аттап-тондоп жөнөтүшкөн. Абылай султан колго түшүп, калган ызасы үчүн антын бузуп 1765-1767-жылдары кыргыздарга кол салгандыгы белгилүү [4, 150-б.].

Ошол кезде саяк уруусунун Каба уругунан чыккан **Садыр** Кетмен-Төбөдөн Таласка көчүп келип, Чоң Капкага (азыркы Киров атындагы суу сактагыч курулган жер) чеп курдуруп, ошол чөлкөмдүн ханы аталат. Ушундан кийин кыргыздар менен казактардын өз ара чабыштары күчөп, бири-бирине, алмак-салмак кол салып, бирин-бири талап-тоной берген. Кыргыздардан жапа чеккен казактардын уйсун уруусунун өкүлдөрү Сары-Аркадагы Абылай ханга үч жолу арызданып барса, Абылай кайра казактардын өздөрүн күнөөлөп жардам бербейт. Ошондон улам казактар ошол кезде эрдиги менен атагы чыгып калган уйсун-аргын уругунун кедей үй-бүлөсүнөн чыккан Көкжарлы (жарлы-жарды дегенди түшүндүрөт) Баракка арызданып барышкан. Ал 20миңдей кол топтоп 1771-ж. күзүндө кыргыздарга аттанат. Бул мезгилде түндүктөгү кыргыздарды **Эсенгул баатыр** бийлеп турган. Душман Каштек ашуусун ашып түшүп, Боролдойдо турган Качыке баатыр жетектеген кол менен беттешет. Эсенгул баатыр баштаган кыргыздар-

дын негизги күчү келип сокку урганда душман алсырайт. Эртең менен башталган салгылаш түшкө чейин созулуп, Көкжарлы Барак Эсенгул баатырдын найзасынан набыт болот. Башчысынан айрылып, күчү кеткен казак жоокерлери качат. Кастек белин аша бергенде казактын белгилүү баатыры Жапекти **Жайыл** баатырдын уулу Теке аттан ыргыта саят. Бул салгылашта казактардын Күржү, Арзы деген баатырлары өлүп, Айтак аттуу баатыры колго түшкөн. Казактардын анча-мынча калган колун кыргыздар Иле дарыясынан ары кууп салган. Качып кутулгандардын ичинде казактын Бердикожо баатыры болгон. Тарыхый маалыматтар боюнча бул салгылашта казактардан 17миң жоокер каза болгон. Кыргыз элинин башында Эсенгул баатыр, Кебек бий, Бөлөкбай бий туруп, Эсенгул баатыр, Качыке баатыр, Жайылдын уулдары жаш баатырлар - Үсөн менен Теке, Кошойдун уулу Жамансарт ж.б. эрдиктердин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн.

Көкжарлы Барак жеңилгенден кийин кыргыздар тез-тез жортуулдарды уюштуруп казактардын тынчын ала баштаган. Мисалы, Садыр хан кол курап азыркы Чымкент облусунун аймагындагы Чолок-Коргон, Созук деген жерлердеги казактарды эки ирээт кызыл уук кылып чаап, чоң олжо менен кайткан. Кыргыздардын жортуулдарынан жапа чеккен казактар Абылай ханга кайрадан даттанып барып, аны кыргыздарга жортуул уюштурууга макул кылат. Тарыхый маалыматтар боюнча Абылай Көкжарлы Барактын кунун кууш үчүн 1773-ж. күзүндө аттанат. Анын аскерлерин кыргыздар Сары-Белден тосуп, айыгышкан кармашууда казактарды чегинүүгө мажбуур кылат. Абылай 1774-ж. жайында Таластык кыргыздарга кол салат. Атаке баатыр Чүйдөн кол курап Өтмөк бели аркылуу жөнөгөндө, Абылай түздүк менен келип Солотонун талкан уругуна кыргын салат. **Жайыл баатыр** эли менен жан аябай салгылашат. Күчтөр тең болгондуктан солтолор жеңилүүгө дуушар болгон.

1777-1778-жж. Абылай хан кыргыздарды толук талкалоо үчүн Кытай, Россия, Хива, Бухара хандыктарына аскер, курал-жарак сурап бат-бат кайрылып тургандыгын архивдик документтер тастыктайт. Ошол эле документтерде Абылайга Хива, Бухара хандыктары курал-жарак менен жардам бергендиги баяндалат. Даярдыгы бүткөн Абылай хан 1779-ж. жайында Таласка жакын жерге келип жайгашкан. Күздүн күнү колун үчкө бөлүп, биринчисин өзү баштап, Олуя-Атаны басат. Экинчи бөлүгү Чоң-Капкадагы Садыр-Коргонду талкалап, Садыр менен баласы Доскулу дарга асылат. Үчүнчү бөлүгү Чүйдүн этегиндеги солтонун талкан уругуна кол салат. Казактардын бул

тобун Жайыл, Момокон баатырлар кубалай баштаганда Садыр-Коргон менен Олуя-Атаны талкалаган казактын эки колу жетип келип, кызыл-кыргын согуш болот. Бул кыргын тарыхта «Жайыл кыргыны» деген ат менен калган. Салгылашта Жайыл баатыр уулдары менен казактардын колуна түшкөн [2, 184-б.].

Абылай эми кушчу уруусунан чыккан Тыныбектин коргонуна Чабуул коюп, коргон бекем болгондуктан аны төрт күн камоого алат. Чептеги 400 кыргыз жоокерлери баатырдык менен кармашып жатып курман болушат. Казактар Тыныбектин Каныш деген кызын баш кылып 16 кызды туткундап алып кетээрде он алты кыз тең ошол жердеги Саамал-Көл деген көлгө бойлорун таштап чөгүп өлүшкөн.

Ушул салгылаштан үч ай өткөндөн кийин кеч күздө кыргыздар Абылай ханга элчилерди жөнөтүп, тынчтык келишимин түзүүнү сунушташат. Кыргыз элчилигин 22 жаштагы Түлөберди жетектеп барган. Сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө эки элдин мындан ары ынтымакта жашап, башка жактан жоо келсе душманга биргелешип сокку ураары макулдашылган. Кыргыз-

казак төбөлдөрүнүн катышуусу, макулдугу менен чек ара мамилеси такталган. Келишим боюнча сарбагыш уруусунун ата-бабаларынан берки жайлоосу Сары-Токум (иленин Балхаш көлүнө куйган жери) казактарга калган. Үч-Алматы, Иле боюу т.а. Казакстандын азыркы Алматы жана Жамбыл облустарынын Кыргызстанга чектеш кыйла бөлүктөрү мурдагыдай эле кыргыз жери катары дагы бир ирээт тастыкталган [5, 222-б.].

Адабияттар:

1. Дөөлөтбек Бекиш уулу Сапаралиев. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII в до середины XIX в Кыргызы: Двадцати томник XX том. - Б., 2019.
2. Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстан тарыхы: I бөлүк. - Б., 2011.
3. Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда. - Б., 2003.
4. История кыргызов и Кыргызстанан. / Учебник для вузов. - Б., 2003.
5. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. - Б., 2019.